

С. 26–30. 6. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 416 с. 7. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо ; пер. с фр. – М. : КАНОН-пресс ; Кучково поле, 1998. – 416 с. 8. Саппа М. М. Громадський рух як суб'єкт державних змін у «Маніфесті Комуністичної партії» / М. М. Саппа // Вісник Харк. нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 34. – 2006. – С. 27–31. 9. Маркс К. Манифест Коммунистической партии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – 2-е изд. – Т. 4. – М. : Госиздат полит. лит., 1955. – С. 419–459. 10. Ленин В. И. Две тактики социал-демократии в демократической революции // Полное собрание сочинений : в 55 т. Т. 11. Июль–октябрь 1905 / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Изд-во полит. лит., 1960. – С. 1–131. 11. Берлін І. Націоналізм: знехтувана сила / І. Берлін // Сучасність. - 1993. – № 3. – С. 95–110. 12. Кастельс М. Могущество самобытности / М. Кастельс // Новая постиндустриальная волна на Западе : антология / под ред. В. Л. Иноземцева. – М. : Akademia, 1999. – С. 296–308.

Надійшла до редколегії 11.05.2011

Рассмотрена национально-освободительная революция в Украине 1989–1991 гг. как социальное изменение, производимое «снизу». Показано, что ведущим агентом социальных изменений в данном случае было социальное многовекторное движение с сетевой структурой.

National and liberation revolution in Ukraine during 1989-1991 as a social change made from «the bottom» is considered. It is shown that the leading agent of social changes in this case was social multivectorial movement with a net structure.

УДК 321.013(477)“1939/1941”

В. С. Макаруч

ОБЛАШТУВАННЯ ЗАХІДНИХ КОРДОНІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – 22 ЧЕРВНЯ 1941 РР.)

Розглянуто дії Радянського Союзу та Української РСР з визначення лінії радянсько-німецького кордону та його наступного облаштування.

Тема становить науковий інтерес з огляду на наступні міркування:

– радянсько-нацистське співробітництво періоду 1939–1941 рр. вивчене загалом недостатньо, у науці існують певні стереотипи. Радянська наукова школа це питання практично ігнорувала, західна та посткомуністична створила багато міфів на зразок «тісної співпраці» (чи не єдиним доказом якої є т. зв. парад переможців у донедавна польському Бресті у вересні 1939 р.);

– для подальшого міжнародно-правового закріплення лінії нового західного кордону радянській стороні важливо було продемонструвати світові серйозність та остаточний характер своїх дій. На виконання цього завдання були спрямовані різ-

номанітні засоби, як-от: проведення виборів до Верховних Рад СРСР та Української РСР на інкорпорованих територіях, створення мережі радянських та партійних установ, паспортизація місцевого населення, мобілізація військовозобов'язаних тощо. Важливе значення в цьому плані мав і державний кордон з усіма його атрибутами: заставами прикордонників, пунктами перетину кордону, митними службами тощо.

Проблема має досить об'ємну історіографію, але міжнародно-правові оцінки зазвичай необ'єктивні. Посткомуністичні історична та історико-правова школи, як у Польщі, так і на пострадянському просторі, намагаються оперувати нормами сучасного міжнародного права, а не того, що діяло в міжвоєнний період та на початковому етапі Другої світової війни (прикладами правомірного застосування норм т. зв. старого міжнародного права у вказаний період можуть бути аншлюс Австрії, Мюнхенські домовленості 1938 р., польська анексія Тешинської Сілезії, обидва Віденські арбітражі тощо).

Винятки становлять вузькоспеціальні праці Дж. Бріерлі, П. Корбета, Г. фон Глана, У. Гоулда, Г. Менгона, А. Нусбаума [1], присвячені загальним питанням міжнародного права періоду 1918–1939 рр.

Автор прагне обґрунтувати думку, що новий західний кордон Української РСР вже від вересня 1939 р. розглядався у Москві (та відповідно у Києві) як остаточний, хоча в майбутньому не виключається й незначні територіальні поступки, як це було зафіксовано в післявоєнному радянсько-польському договорі від 16 серпня 1945 р.

У науковій літературі маємо докладні звіти про підписання пакту Ріббентропа-Молотова та визначення сфер впливу між обома державами. Дещо менш вивченими є переговори навколо радянсько-нацистського Договору про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р. Тоді німецький міністр зовнішніх справ Й. Ріббентроп у відповідь на побажання Кремля включити до радянської сфери впливу Литву (в обмін на Люблінське воєводство та інші етнічні польські землі) спробував виторгнути ще й нафтові родовища Самбір-Дрогобицького басейну. Й. Сталін відмовив на тій підставі, що це українські міста, на які українське населення відстоює свої вимоги [2, р. 160].

Цікаво, що сам Й. Ріббентроп у своїх мемуарах жодним чином не згадує про цей торг [3, с. 158-162], можливо, саме з причини його безуспішності, натомість підкреслює ту «легкість», з якою Гітлер погодився віддати Сталіну Литву, описує «диявольську» російську горілку темного кольору, балетну виставу у Большому театрі тощо.

У науковій літературі відмічено, що радянська сторона, щоб зберегти за собою місцину поблизу Дрогобича і Борислава, погодилася на поставки пального до Німеччини в розмірі річного виробництва в цьому районі [4].

У сучасній науковій думці відстоюється теза про нещирість Сталіна у відносинах із Гітлером, підготовку Союзу РСР від самого початку радянсько-нацистського співробітництва до подальшого воєнного зіткнення двох держав. Її поділяють як відверті антикомуністи на зразок В. Суворова-Різуна, так і неосталіністи. На нашу думку, згода на поставки стратегічно важливого для Німеччини пального може свідчити про небажання Кремля відступати від етнографічного принципу (Радянському Союзу – етнічні українські та білоруські території, Німеччині – решта з «польської спадщини»).

Післявоєнний польський уряд Берута – Осубки-Моравського зумів домогтися часткового «повернення» т. зв. Кресів Вихідних: із 179 тис. кв. км території довоєнної Польщі приблизно 1/8 частину або 22 тис. кв. км, з них тільки близько 2 тис. кв. км – коштом Української РСР. Це увесь Любачівський повіт, більші частини Ярославського та Перемишльського (з Перемишлем) повітів, а також невеликі частки повітів Добромилського, Сокальського, Равського і Яворівського.

Основним аргументом Кремля на переговорах служило право націй на самовизначення, яке в результаті Другої світової війни та міжсоюзницьких угод держав антигітлерівської коаліції закріпилося як норма *jus cogens* нового міжнародного права.

Звичайно, досягнути ідеального дотримання цього принципу було неможливо. За межами української радянської території як у 1939-му, так і 1945-му роках залишалися населені переважно українцями землі за Сяном. З іншого боку, важко заперечувати польський (чи радше польсько-єврейський) етнічний характер населення Львова, Станіслава та деяких інших міст Східної Галичини.

Відтак лінія радянсько-німецького кордону встановлювалася на основі дещо формального орієнтира – в т. зв. лінії Керзона, яку Верховна рада Антанти (за Сен-Жерменським договором із переможеною Австро-Угорщиною саме цей орган був де-юре сувереном Галичини) затвердила як східний кордон Польщі особливою декларацією від 8 грудня 1919 р. за підписом Клемансо.

Маємо цікавий документ «Додатковий протокол між Союзом РСР і Німеччиною» [5], підписаний у Москві 4 жовтня 1939 р. Цитуємо перший абзац документа: «Лінія кордону між взаємними державними інтересами на території колишньої Польської держави проходить наступним чином: від пункту на річці ІГОРКА, розташованого біля устя безіменного ручаю, що тече

від села ПШЕТОК і впадає в річку ІГОРКА приблизно в 2.300 метрах на північний схід від перетину цієї річки шосейною дорогою ЖОНДОВИ-КОПЦЕВО, кордон іде у південно-західному напрямку, по прямій умовній лінії, до пункту на річці ЧОРНА ГАНЬЧА, що знаходиться навпроти північно-західної окраїни села ЖОНДОВИ (...)» (далі – текст із вказівками на ледь помітні особливості рельєфу). Це при тому, що, за свідченням польських істориків, роз'єднані частини польської армії ще продовжували чинити збройний опір Червоній армії та вермахту. Кілька міст трималися до 2 жовтня, Операційна Група генерала Ф. Клеберга склала зброю 5 жовтня [6]. З часу прийняття радянсько-німецького Договору про дружбу і кордон 28 вересня 1939 р. минув якийсь тиждень, а топографи уже розмітили нові кордони, щоб дипломати могли їх реалізувати. Не будемо забувати, що де-юре Західна Україна (як і Західна Білорусія), принаймні до рішень Народних Зборів, продовжували залишатися польськими територіями, куди Червона армія увійшла з гуманітарною місією захисту населення.

Безпосередня робота з розмічування лінії кордону на місцевості мала розпочатися уже 9 жовтня 1939 р. Чим пояснюється такий поспіх? Можливо, тим, що із Західної України (меншою мірою – із Західної Білорусії) до німецької зони окупації утікали ті, хто не міг розраховувати на відому «гуманність» радянської влади. У літературі наведено приблизну кількість українських утікачів у 20 тис. чоловік.

Ю. Залітач пише про те, що у Звіті Централі етнічних німців у Лодзі зафіксовано 120 тис. переселенців від листопада 1939 до лютого 1940 рр. [7, с. 461]. Практично усі вони були фольксдойчами з інкорпорованих до Радянського Союзу земель, проте далеко не всі – етнічними німцями.

Ще в директиві № 4 за 25 вересня 1939 р. Гітлер наказував: «Відтепер весь потік біженців зі Сходу на Захід через демаркаційну лінію, за винятком німецьких елементів та українських активістів повинен бути зупинений» [8, с. 80]. Вказівка ставила за мету обмеження української еміграції лише тими діями націоналістичного руху, хто міг у майбутньому становити інтерес для Третього Рейху з огляду на військово-політичні потреби. Загалом німці розраховували на потік самих лише українських біженців від 300 тис. до 500 тис. чоловік [8, с. 80].

Москві було не вигідно допустити як втечу вороже налаштованих українських націоналістів, так і значні (в межах півмільйона чоловік) масштаби еміграції – з огляду не лише на воєнні, але й на політичні міркування. Це зовсім не поєднувалося з образом армії-визволительки.

Через кордон відбувався рух великих мас і у зворотному напрямку. 16 листопада 1939 р. у Москві була підписана «Угода між Урядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік і Урядом Німеччини про евакуацію українського і білоруського населення з території колишньої Польщі, що відійшли в сферу державних інтересів СРСР» [9; 10, с. 30]. Виїзд до СРСР мав завершитися до 1 березня 1940 р. Виїхало багато лемків із західної Лемківщини, найбільше – із Холмського повіту [10, с. 30; 11, с. 180–181].

Встановлення нової лінії кордону відбувалося швидко, без зайвої тяганини. Науковці вважають, що такий стан справ пояснюється головним чином повною поступливістю німецької сторони.

В. Суворов свого часу висловив припущення, що німецька сторона уже тоді, восени 1939 р., не розглядала вказану лінію як остаточну, готуючись до наступної великої війни з СРСР. Відтак навіщо було надто вже торгуватися? І навпаки – у Москві з усією серйозністю поставилися до облаштування лінії кордону та обміну населенням, тим самим ніби запобігаючи його довільним змінам у майбутньому.

Відмітимо, що, принаймні у 1939 – першій пол. 1940 р. радянсько-німецький кордон ще не нагадував сумнозвісну «залізну завісу». Так, С. Бандера нелегально перетнув цей кордон у західному напрямку в другій половині жовтня 1939 р., а голова Крайової Екзекутиви в Україні Ю. Тимчій-Лопатинський – на початку 1940 р. Відносна «прозорість» зберігалася понад півроку. Т. Бульба-Боровець перебрався на Полісся з метою організації антирадянського підпілля у кінці липня 1940 р. [12, с. 60].

Прозорість кордону не відповідала ані радянським, ані німецьким інтересам, передусім з огляду на розгортання польського руху опору. Відбулися три спільні конференції спеціалістів НКВС з вищими офіцерами гестапо: у жовтні 1939 р. у Львові, у січні 1939 р. у Кракові та в березні 1940 р. в Закопане. Були узгоджені спільні акції проти польського підпілля. На кордоні здійснювався обмін тими польськими громадянами, які становили інтерес для іншої сторони [13, с. 22].

10 червня 1940 р. підписано радянсько-німецьку конвенцію про порядок урегулювання прикордонних конфліктів та інцидентів. 10 січня 1941 р. – угоду про радянсько-німецький кордон від річки Ігорка до Балтійського моря. Спеціальним документом урегульовано взаємні майнові претензії у Прибалтиці.

Відповідно до постанов радянського уряду від 30 грудня 1939 р. і НКВС СРСР від 5 лютого 1940 р., населення інкорпорованих територій зобов'язали обзавестися паспортами Союзу РСР. Ці паспорти були трьох категорій. Залежно від неї тому чи

іншому громадянину дозволялося (заборонялося) проживання у прикордонній смузі чи у великих містах.

Паспортизація населення до 22 червня 1941 р. так і не була завершена [14, с. 94], що не завадило радянським властям здійснювати тотальні депортації «непевного» населення з прикордонної смуги. Це є ще одним непрямим свідченням того, що в Москві новий кордон розглядали як постійний і незмінний навіть у віддаленій перспективі.

Західний кордон у першій пол. 1941 р. дедалі більше перетворювався на майбутній театр військових дій. Маршал Г. Жуков у мемуарах згадує про будівництво потужної лінії укріплень уздовж усього кордону, намагаючись перекласти на інших радянських воєначальників провину за їх надто близьке розміщення від передових рубежів [15, с. 201].

Наближення війни 22 квітня 1941 р. відчувалося у всьому. Радянський уряд заявив протест з приводу 80 випадків порушення кордону німецькими літаками. У німецькому розвідувальному літакові, який приземлився неподалік від Рівного 15 квітня 1941 р., була виявлена фотокамера з засвіченою плівкою і розірвана топографічна карта західних областей СРСР, «які з усією очевидністю говорять про цілі екіпажу цього літака». У ноті вказувалося, що прикордонні війська отримали наказ радянського командування «не відкривати вогню по німецьких літаках, що летять над радянською територією, допоки ці польоти не почаються».

Відмітимо, що й німецьке міністерство закордонних справ підготувало ноту подібного змісту – з переліченням фактів порушення німецького повітряного простору радянськими літаками – але вручило її Москві 22 червня 1941 р., одночасно з оголошенням війни [16].

Факти свідчать, що уже з осені 1939 р. по 22 червня 1941 р. Москва розглядала нову лінію радянсько-німецького кордону як постійну і в принципі незмінну, проводячи облаштування прикордонних територій і лінії границі з усією ретельністю. Мова йде про паспортизацію місцевого населення, його відселення з прикордонної смуги, будівництво залізничних колій радянського зразка (ширших від європейських), облаштування стаціонарних пунктів пропуску товарів через кордон тощо.

Список літератури: 1. Brierly J. The Law of Nations / J. Brierly ; ed by H. Waldock. – Oxford : Clarendon Press, 1963. – 345 p.; Corbett P. Short Study of International Law / P. Corbett. – Garden City ; New York : Doubleday & Co, Inc., 1955. – 55 p.; Glahn G., von. Law Among Nations. An Introduction to Public International Law / G. von. Glahn. – New York ; London : The Macmillan Co ; Collier Macmillan Ltd, 1981. – 34 p.; Gould W. An Introduction to International Law / W. Gould. – New York : Harper & Brothers Publishers, 1957. – 736 p.; Mangone G. The

Elements of International Law. Revised Edition / G. Mangone. – Homewood, Illinois : The Dorsey Press, 1967. – 532 p.; Nussbaum A. A Concise History of Law of Nations / Arthur Nussbaum. – New York : The Macmillan Co, 1947. – 292 p. **2.** Documents on German Foreign Policy. 1918–1945. – Vol. VIII. The War Years. September 4, 1939 – March 18, 1940. – Washington : United States Government Printing Office, 1954. – 974 p. **3.** Риббентроп И., фон. Между Лондоном и Москвой : Воспоминания и последние записки : Из его наследия, изданного Аннелиз фон Риббентроп / И. фон Риббентроп ; пер. с нем. Г. Я. Рудого. – М. : Мысль, 2010. – 331 с. **4.** Budrowycz B. Polish-Soviet Relations, 1932–1939 / B. Budrowycz. – New York, 1963. – P. 184. **5.** Ведомости Верховного Совета СССР. – 1940. – № 10 (73). **6.** Topolski J. Historia Polski od czasow najdawniejszych do 1990 roku / J. Topolski. – Warszawa ; Krakow : Polczek, 1992. – S. 283. **7.** Залітач Ю. Українці між галицько-німецькими переселеннями (1939–1940 рр.) / Ю. Залітач // Четвертий міжнародний конгрес українців. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. : доповіді і повідомлення. – Історія. Ч. 2. XX століття / Міжнародна асоціація українців. – О. ; Л., 1999. – С. 459–461. **8.** Косик В. Україна і Німеччина у другій світовій війні / В. Косик. – Париж ; Нью-Йорк ; Львів : Вид-во НТШ, 1993. – 657 с. **9.** ЦДАГО України, ф. 1, оп. 101, спр. 1651, арк. 1–14. **10.** Сергійчук В. Трагедія українців в Польщі / В. Сергійчук. – Тернопіль : Книжк.-журн. вид-во «Тернопіль», 1997. – 440 с. **11.** Кубійович В. Українці в Генеральній губернії. 1939–1941 / В. Кубійович. – Чикаго : Вид-во М. Денисюка, 1975. – 664 с. **12.** Жуківський А. Як творилася Українська Повстанська Армія / А. Жуківський // Новий шлях : календар-альм. – Торонто ; Онтаріо : НШ, 1993. – С. 58–73. **13.** Eberhardt P. Polska granica wshodnia 1939–1945 / P. Eberhardt. – Warszawa : Editions spotkania, 1993. – 224 s. – 3 посил. на: Polska zachodnia i polnocna. Praca zbiorowa. Poznan, Wydawnictwo Zachodnie, 1961. – S. 296. **14.** Мазур Г. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939–1941 рр.: суть і наслідки / Г. Мазур // Україна-Польща: важкі питання : матеріали IV міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава : TYRSA, 1999. – С. 91–108. **15.** Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков. – К. : Політвидав України, 1985. – 841 с. **16.** Воззвание Фюрера к Германскому Народу и Нота Министерства Иностранных Дел Германии Советскому правительству с приложениями // Krieg 1939/693. – Berlin : Deutschen Verlag, 1941. – 79 с.

Надійшла до редколегії 20.06.2011

Рассмотрены действия Советского Союза и Украинской ССР по определению линии советско-украинской границы и её последующего обустройства.

The actions of the Soviet Union and Ukrainian SSR as for determining the boundary of Soviet-German border and its further arrangement are considered.